

ELS PRINCIPIOS GENERALES DEL ARTE DE LA COLONIZACIÓN SEGONS JOAQUÍN MALDONADO MACANAZ IDEES VICTORIANES EN UN CONTEXTE HISPÀNIC

JOSEP M. FRADERA

Universitat Pompeu Fabra de Barcelona

Sembla impossible que la cobdícia hagués pogut inspirar tanta fortalesa de propòsits a aquells homes, una persistència tan cega en l'esforç, un tal esperit de sacrifici (...). A nosaltres, els successors, sotmesos a proves molt menys dures, se'ns apareixen ara com uns gegants; no com uns agents comercials sinó com els instruments del destí que anaven a explotar el desconegut obeint una veu interior, un impuls que portava a la sang un somni de futures grandeses.

Joseph Conrad, *Lord Jim*, cap. XXII.

EL canvi de règim polític de 1868 va derivar, ben aviat, en una revisió a fons de la política colonial espanyola. Certament, els esdeveniments cubans -la guerra a Oriente en particular- ho feren inajornable. O, formulat amb més precisió, feren inajornable la voluntat de reforma que havia conduït a la formació de la Comissió de reformes de 1866, sota la inspiració d'un Cánovas del Castillo molt jove, que exercia de ministre d'Ultramar en aquells moments de declivi del règim dels moderats. Dit això, cal destacar, a més, que els objectius de la Comissió es restringien en exclusiva a les dues Antilles i deixaven de banda la tercera de les colònies espanyoles, Filipines, la més necessitada de reformes tanmateix.

La marginació de Filipines cal entendre-la en allò que significa. No pas, certament, com una constatació que la reforma de l'arxipèlag no preocupés als organismes o als experts en la qüestió colonial; ben al contrari, els anys que precedeixen el 1868, les demandes de reformes que arribaven des de Filipines foren contínues: des del capità general, primera autoritat de la colònia, fins al Consejo de Administración -la novetat en el marc administratiu colonial del règim isabelí-, la petició d'alguns canvis de fons del sistema polític i administratiu de les Filipines s'havia fet més insistent i imperativa.¹ El monopoli del tabac, base de la hisenda pública filipina, i la qüestió eclesiàstica, l'estatut de les ordes religioses en particular, exigien una reforma dràstica.² Com ho exigia també definir la naturalesa del règim polític que hauria de prevaldre a la colònia asiàtica, quan el reconeixement dels drets polítics segregats als antillans s'havia posat a l'ordre del dia, almenys un cop fos dominada la insurrecció a Cuba.

L'arribada a Filipines del governador Carlos María de la Torre presagiava l'obertura d'un procés de reformes que, si bé no fos idèntic al de les Antilles, hauria d'eliminar els aspectes més gravosos del sistema colonial vigent. Els mesos següents varen ser d'una enorme tensió a Manila, ja que les reformes introduïdes xocaven directament amb els interessos de les ordes i dels elements antireformistes. El motí de Cavite, el gener de 1872, i la brutal repressió contra membres del clergat secular i de la guarnició aturaren en sec qualsevol possibilitat real de canvi i portaren altre cop al poder als partidaris de l'estatu quo. Les reformes es reprendrien més endavant, a partir dels anys vuitanta, quan l'estabilització del règim de la Restauració i la impossibilitat de

¹ J. SANTALÓ, "La administración colonial española en Filipinas"

² J. M. DELGADO RIBAS, "Menos se perdió en Cuba". La dimensión asiática del 1898". Sobre el punt crucial de l'hisenda filipina i el desestancament del tabac el meu *Filipinas, la colonia més peculiar*.

mantenir l'antic ordre de coses forçà Cànovas a obrir la porta a un procés de "reforma conservadora" controlada des de dalt. En els deu anys que van de 1882 a 1893, un conjunt de reformes d'ordre administratiu, fiscal i judicial varen canviar moltes coses de l'antiga estructuració política i econòmica de la colònia. I alhora dinamitzaren encara més la pugna entre els interessos colonials espanyols i les forces emergents de les classes altes locals.³ És en aquest context de canvi, tot just intuït a principis dels anys setanta, on cal situar els *Principios Generales del Arte de la Colonización* de Joaquín Maldonado Macanaz.

LES RAONS D'UN LLIBRE

El llibre va ser publicat per Maldonado Macanaz el 1873, a l'impremta de Manuel Tello de Madrid. Se'n va fer una reedició dos anys després. És justament una còpia de la segona edició la que consta, com a donatiu personal de Víctor Balaguer, a la Biblioteca-Museu que porta el nom de qui fou tres vegades ministre d'Ultramar, a Vilanova i la Geltrú. L'edició personal que utilitzo és la segona, la de 1875, de 286 pàgines, que inclou divuit capítols, un important apèndix documental i els pròlegs de la primera i segona edició.⁴ Com declara el propi autor en el segon proleg, l'edició de 1875 no incorpora massa modificacions, a banda d'algunes notes puntuals i de l'ampliació d'algunes dades. L'èxit de la primera edició i el fet que el llibre no tenia cap alternativa en el mercat forçà l'autor a una ràpida reedició. No tinc constància que s'hagués tornat a reeditar amb posterioritat a la segona data.

La intenció de l'autor és transparent: produir un llibre de text sobre qüestions de política colonial. El públic a qui es dirigia era molt clar quin havia de ser: els estudiants de les assignatures que s'ensenyaven a la Universitat Central de Madrid, els futurs funcionaris del cos d'administració civil de Filipines tot just acabat d'organitzar amb els decrets de 16 d'agost i 2 d'octubre de 1870.⁵ La segona d'aquestes disposicions del Ministeri d'Ultramar, signat per Segismundo Moret, n'establia l'organització. Les assignatures fixades eren les següents: llengua tagalog i dialectes (no cal entrar ara en la imprecisió conceptual i ben espanyola d'ambdues coses), història i "civilització" de les possessions angleses i holandeses d'Àsia -tant de les institucions i costums nadius com de tot allò imposat pels poders europeus- i història i civilització filipina. Moret es declarava molt crític en relació a la formació i competència dels funcionaris enviats fins llavors a l'arxipèlag, alhora que establia una clara concordància entre l'ineptitud del personal humà i l'endarreriment de la colònia asiàtica. En paraules del ministre, que no podien ser més explícites:

No es posible gobernar un país cuya lengua se ignora; no se puede administrar una colonia cuyos usos y costumbres se desconocen; no se hace progresar una industria y una agricultura que apenas se ven de lejos y por breve espacio de tiempo; no cabe reformar un pueblo en cuyo interior no se penetra; y es imposible, en fin, civilizar una raza cuando todo lo que forma su esencia, el lenguaje, las creencias, los usos y las costumbres, permanece extraño a la raza dominadora y al país colonizador.⁶

La idea era doncs forjar una cos funcional nou a Filipines i, més endavant, a les colònies africanes, les quals rebrien un tractament similar, sota l'òrbita dels mateixos organismes que la possessió del Pacífic.⁷ Es tractava de posar al dia "l'art de la colonització" a Espanya, per tal

³ La gestació d'una classe dirigent en el marc colonial espanyol i nord-americà a B. ANDERSON "Cacique Democracy in the Philippines".

⁴ He d'agrair al professor Fernando Guitao, col·lega de la Facultat d'Econòmiques de la Universitat Pompeu Fabra, el regal d'aquesta obra tan valuosa.

⁵ Es pot resseguir aquest procés legislatiu al llibre de J. CELDRÁN RUANO, *Instituciones hispanofilipinas del siglo XIX*.

⁶ *Principios generales del arte de la colonización*

⁷ C. PETIT, "Detrimennum rei publicae." L'autor d'aquest important treball esmenta el llibre de Maldonado Macanaz com un "excelente tratado para el publico universitario".

d'acostar-se en la mesura que fos possible a allò que practicaven els països europeus més avançats. Però, com que es tractava de fer progressar la colònia espanyola d'Àsia i no pas de preparar un pla d'ordre general sobre la matèria, els països a imitar havien de ser per necessitat Anglaterra i Holanda. Aquestes eren, certament, les potències de la zona, ja que França tot just començava a posar les bases de la futura Indoxina. I si es tractava de mirar cap a aquells països el primer que cridava l'atenció era la qualificació dels funcionaris colonials. Com el decret de Moret explicitava sense embuts, calia disposar d'unes institucions formatives semblants a les de Haylebury i Delft (fundada el 1842), fins i tot sabent, com indicava Maldonado Macanaz, que la carrera funcional al Colonial Service havia estat oberta a persones formades en altres institucions educatives britàniques.⁸

Com a resultat de les intencions reformistes del Ministeri d'Ultramar, el successor de Moret, López de Ayala, va nomenar Maldonado Macanaz catedràtic de la segona de les assignatures esmentades, la d'història i civilització de les possessions angleses i holandeses d'Àsia, és a dir, de la destinada a convertir-se en el vehicle de difusió i formació en sintonia amb les noves teories i conceptes de colonització. En una peça clau, per tant, de la formació dels aspirants a funcionaris de l'administració civil filipina. Ben comprensiblement, però, quan es tractà de posar en marxa el programa educatiu, el problema que es plantejà a Maldonado Macanaz va ser com donar coherència a una matèria tan àmplia i tan poc definida, a l'estudi de societats tan diverses i en estadis tan diferents de colonització.

Créé, pues, necesario comenzar por definir las colonias, por clasificarlas, deferenciándolas entre sí; por exponer sus causas, sus consecuencias, sus ventajas materiales y morales, así como lo concerniente a sus relaciones con la metrópoli. De este estudio científico, preliminar indispensable aún para los que se hallen familiarizados con los principios de la economía política, de la geografía y de la estadística, pasé al estudio histórico, trazando una breve narración del origen, causas y decadencia del poder colonial de las naciones europeas, así como del carácter de sus instituciones políticas y económicas; hecho lo cual, ya me fué llano entrar a tratar circunstanciadamente del objeto concreto de la asignatura, puesto que debía juzgar á los oyentes en aptitud para darse cuenta por sí de las diferencias de toda índole, que indudablemente invertirían entre los tres distintos países cuya descripción abarca.⁹

El resultat de l'esforç de sistematització i d'integració de perspectives exposat per Maldonado Macanaz es traduí en els *Principios generales*. Un obra que, inspirant-se amb preferència en la de l'anglès Herman Merivale, com veurem seguidament i amb detall, tractà d'adaptar el bo i millor del pensament colonial europeu, d'Smith, Wakefield i Torrens a Tocqueville, Roscher i Stuart Mill, tot passant per autors de menor interès.

Abans de seguir endavant, però, convé donar algunes indicacions biogràfiques de l'autor. Maldonado Macanaz (1833-1901) era descendent de dues famílies molt significades, una castellana i l'altra murciana. Per part de pare, dels Maldonado de Salamanca, família de l'heroi de Villalar, i per part de mare, de Melchor de Macanaz, el ministre regalista de Felip V. Es llicencià en Filosofia i Lletres el 1856 i l'any següent presentà una tesi sobre el tema, llavors molt de moda en l'àmbit liberal, de la pau universal.¹⁰ En aquest treball primerenc discuteix les aportacions de Bernardin de Saint-Pierre, Kant, Bentham, Molinari i Say, i les contràries de Joseph de Maistre, així com la contribució dels "congressos de la pau", per concloure que, si abans la mateixa idea era una utopia, ara era realitzable. Cal destacar la utilització que Maldonado fa de fonts en

⁸ Informacions d'interès a la monografia de B. L. BLAKELEY, *The Colonial Office. 1868-1892*. En particular els capítols V i VI, dedicats al personal de l'administració colonial a Anglaterra.

⁹ *Principios generales*, p. XVI

¹⁰ *De la Paz Universal*

diverses llengües, no només del francès com solia passar a la publicística espanyola decimonònica. Durant les dècades dels cinquanta i seixanta exercí de periodista a les publicacions madrilenyes *El Criterio*, *Revista de España*, *El Diario Español* i *La Época*, periòdic del qual va ser director el 1866, i a *La América*, la revista per excel·lència dels liberals i dels abolicionistes.¹¹ A principis de la dècada del setanta el trobarem ensenyant teoria colonial a la Universitat de Madrid. La dècada dels vuitanta sabem que va intervenir sovint a la tribuna de l'Ateneo de Madrid sobre temes d'història espanyola i colonial, com veurem seguidament, entitat de la qual ja era membre des dels anys seixanta. Amb Francisco Coello fundà la Sociedad Geogràfica, que tanta importància tindria en la història colonial espanyola, en particular en la gestació de l'africanisme del darrer quart de segle.¹² Va ser membre del Consejo Superior de Filipinas, un dels organismes consultius articulats durant la Restauració per tal de rellançar l'acció colonial espanyola a l'arxipèlag.¹³ El 1894 ingressà a la Academia de la Historia, amb un discurs dedicat justament a discutir les raons de l'abdicació de Felip V, l'any 1724, el qual va ser contestat de manera fortament discrepant per Antonio Sánchez Moguel.¹⁴ Ocupà diversos càrrecs, en dates difícils de precisar, com ara diputat a Corts i senador per la Universitat de Salamanca, director general d'Instrucció pública o director general del Deute.

De les elementals dades biogràfiques que hem pogut proporcionar i de la relació, bastant copiosa, de les seves obres, se'n desprenen dues línies de treball ben definides, sostingudes al llarg de molts anys. Una fa referència a la història i la teoria colonial, tant la dedicada a l'espanyola com a la d'altres països, interès que hereta de personatges d'una certa importància, molt influents al Madrid de mitjan segle XIX, com Manuel Colmeiro o com José Arias Miranda. Ambdós varen escriure sobre el fenòmens colonials de l'època moderna i contemporània, de forma especialment detallada pel que fa referència a la duta a terme pels espanyols a Amèrica. L'obra del segon, en particular, ha estat definida per Leoncio López-Ocón com "la mejor sistematización del pensamiento americanista del liberalismo español de la década de los cincuenta."¹⁵ L'altra línia ens remet a la història espanyola de principis del segle XVIII, de manera particular a la reivindicació del controvertit avantpassat Melchor de Macanaz. Com a historiador de l'Espanya del segle XVIII, Maldonado Macanaz publicà una *Historia de reinado de Felipe V, La princesa de los Ursinos, El cardenal Alberoni, Vida del Barón del Riperdà*, el ja citat *Voto y renuncia del Rey Felipe V* i la important recopilació de discursos sota el títol general d'*España y Francia en el siglo XVIII*, l'any 1885.¹⁶ A aquests textos cal afegir-hi el més accessible de tots: les notes biogràfiques que redactà com a presentació del *Pedimento Fiscal* de Melchor de Macanaz, l'any 1879.¹⁷ L'edità prenent com a base l'edició de l'any 1841 que havia fet el seu avi F. Maldonado de Guevara, que havia estat ministre de Ferran VII. Aquest no és el lloc per entrar a fons en aquesta part de la trajectòria intel·lectual de Maldonado Macanaz, però sí per destacar dos trets que resalten amb molta intensitat. En primer lloc, el caràcter de reivindicació del seu avantpassat, molt maltractat a conseqüència de l'enfrontament amb la Inquisició que l'enfonçà políticament. El segon, la recuperació d'una època, el regnat del primer Borbó, que Maldonado Macanaz vol presentar com un moment important de la construcció de l'Estat ("monarquia

¹¹ A *La América* hi publicà una sèrie de cinc articles titulada "De la administración española en las provincias de Ultramar". Citat per L. LÓPEZ-OCÓN, *Biografía de "La América"*, p. 87, nota 84.

¹² J. A. RODRÍGUEZ ESTEBAN, *Geografía y colonialismo*

¹³ A. SÁNCHEZ ANDRÉS, "Los organismos consultivos del Ministerio de Ultramar"

¹⁴ *Voto y renuncia del Rey Don Felipe V*

¹⁵ *op. cit.*, p. 87

¹⁶ *España y Francia en el siglo XVIII*

¹⁷ M. de MACANAZ, *Testamento Político*

administrativa”, centralització, regalisme...). En aquest sentit, és ben palès que el nostre autor es considerava un digne continuador del projecte nacional al qual el seu avantpassat havia fet contribucions tan destacades els anys 1710-1715.

ORGANITZACIÓ INTERNA I IDEES PRINCIPALS DEL LLIBRE

L'ESTRUCTURACIÓ de l'obra de Maldonado Macanaz respon a un conjunt d'assumpcions de política colonial característiques de mitjan segle XIX, moment dominat per les respostes a la crisi de l'anomenat Segon Imperi britànic -el refet per Pitt sobre les cendres de la crisi nord-americana- i l'esgotament del model de paternalisme agrarista, com l'ha anomenat C. A. Bayly de manera molt encertada.¹⁸ Aquell esgotament portà, juntament amb la crisi irlandesa i l'alliberament de les restriccions intel·lectuals que pesaven sobre la idea d'emigració d'uropeus cap a altres continents, a projectar noves i més actives polítiques de colonització agrària, *vis à vis* a l'expansió de les formes de treball semiesclau o contractat que s'imposen arreu les dècades centrals del XIX. La relació entre terra i treball es manifestava ara de manera menys determinada per la qüestió fiscal o la del treball forçat del que havia estat al cor de la primera expansió europea i fins les primeres dècades del XIX.

És important adonar-se, doncs, que les referències intel·lectuals de Maldonado Macanaz corresponen a una literatura produïda als grans països colonitzadors les dècades anteriors, entre 1830 i 1860 aproximadament. Una literatura que esdevindria ràpidament anacrònica a partir de 1882, quan la desclosa de la cursa colonial a l'Àfrica i Oceania capgiraria de nou el panorama, com veurem al final de l'article. A principis de la dècada dels setanta, però, les línies obertes quaranta anys abans tenien encara sentit, almenys vist des de la perspectiva d'un país de gran tradició colonial però esdevingut perifèric en relació als esdeveniments posteriors a les guerres napoleòniques, i Maldonado les recull amb eficàcia i solvència. En aquest sentit, el llibre està dominat per un esquema intel·lectual que situa l'emigració europea com el primer factor de desenvolupament agrari dels altres continents, d'Amèrica i d'Oceania pel cap baix. Aquest és el factor dinàmic essencial i, en conseqüència, l'anàlisi es desplaça cap a la relació establerta entre les tendències a l'expulsió de població blanca europea i la recepció a les colònies on emigren i s'estableixen. Els capítols III a VII estan dedicats a analitzar la qüestió, un cop fetes una sèrie de disquisicions d'ordre històric i filològic sobre els tipus de colònies (cap. I), les lleis que regulen l'evolució de la població (cap. II) i algunes digressions sobre la diversitat de la raça humana (cap. VI). La segona part del llibre està dedicada a l'herència colonial més estricta, és a dir, la relació amb les societats no europees incloses en el marc dels imperis construïts en el passat o que previsiblement en formaran part en el futur immediat. Seguint l'esquema lògic expressat, ja que el llibre està estructurat en funció d'una idea i no per produir una pura descripció, el capítol VIII està dedicat a les formes d'organització del treball de les "razas indígenes", el IX al treball de convictees blancs (el cas d'Austràlia era massa important per deixar-lo al marge), el X al treball esclau, una institució tan peculiar com es vulgui però perfectament legal encara a moltes bandes del món (entre les quals figuraven els dominis dels cristianíssims governants d'Espanya i de la Monarquia imperial del Brasil), i l'XI a les formes d'emancipació del treball esclau. Un cop estudiada a fons, com es pot veure, la qüestió de les formes d'organització productiva, s'entrava en com estructurar un sistema colonial per produir determinats fins: al capítol XII s'analitzen les relacions comercials entre colònia i metròpoli, al XIII el tema de les terres sense drets de propietat reconeguts, al XIV la forma de tractar les poblacions indígenes i el XV s'ocupa de com organitzar políticament les societats colonials. Del XVI al XVIII es donen algunes dades

¹⁸ Una exposició sintètica però magistral d'aquestes qüestions a l'obra del mateix BAYLY *Imperial Meridian*.

històriques sobre el que havia estat l'evolució de l'Imperi britànic en les diverses etapes des del segle XVII, amb una atenció especial a la formació de les seves colònies principals (Canadà, Índia i Austràlia). En el darrer s'entra finalment en qüestions de gran actualitat donada la conjuntura espanyola del moment: quina forma havia de prendre la representació de la colònia en les institucions metropolitanes i, tancant l'ambició recorregut que acabem de sintetitzar, com educar el personal que havia d'administrar-les.

El contingut del llibre s'articula, com ja s'ha dit, al voltant d'una idea de fons: com organitzar el treball a cadascuna de les colònies en funció de la disponibilitat de terres i de les característiques de la mà d'obra a l'abast; aquest és l'argument de fons, la resta són precisions interessants que se li han de subordinar. Convé veure, abans de seguir endavant, els precedents invocats o no d'aquest esquema de lògica impecable i implacable, i això condueix de manera inevitable al gran llibre de Merivale.

LES LECTURES ON COLONIZATION DE HERMAN MERIVALE

UN cop d'ull superficial a l'índex del llibre de l'autor anglès mostra fins a quin punt marcà l'empresa intel·lectual de Macanaz, novament, però, caldria abans d'entrar-hi donar algunes referències biogràfiques d'aquest autor, un clàssic de la teoria colonial del segle XIX.¹⁹ Herman Merivale (1806-1874) va néixer a Dawlish, Devonshire, fill d'una família francesa que emigrà a Anglaterra per motius religiosos, a finals del segle XVI.²⁰ Tant l'avi com el pare s'havien dedicat a escriure, però només el segon d'ells tractà qüestions polítiques i penals que es puguin relacionar amb el que serà la carrera pública de Herman; a més publicà i actuà en comissions sobre qüestions legals, tant criminals com mercantils, i dedicà bastants esforços a la literatura, com escriptor i traductor alhora del grec, l'italià i l'alemany. Va ser amic de Lord Byron, a qui agradaven molt algunes de les seves obres, en particular el poema èpic en octaves *Orlando in Roncesvalles*, que publicà el 1814.

Herman heretà l'interès de pare per la cosa pública. D'una extraordinària precocitat intel·lectual, als catorze i quinze anys redactà llargues notes adreçades al seu pare sobre Tasso i Gibbon. Estudià als Oriel i Trinity College de Cambridge, però el 1837 passà a Oxford, on ocupà durant cinc anys, com era preceptiu en aquell cas, la càtedra d'economia política fundada per Henry Drummond. Va ser justament des d'aquest lloc on va donar les classes de colonització que tindrien tant ressó. Presentades els anys 1839, 1840 i 1841, varen ser editades aquell darrer any i reeditades amb esmenes i afegits d'importància vint anys més tard. L'èxit de les lliçons el portà més tard a ocupar el lloc de secretari del destacat abolicionista James Stephen, de qui tornarem a parlar, sotssecretari i home clau del Colonial Office a qui succeí un any més tard.²¹ El 1859

¹⁹ Dec el coneixement del llibre de Merivale a l'amabilitat del professor John Elliott, el qual em deixà la seva còpia de l'edició de 1928. M'impressionà la descripció de la història colonial espanyola que conté, quasi tant com el nivell de formalització de la visió britànica de les polítiques colonials.

²⁰ El pare de Herman Merivale, John Herman (1779-1844), va passar del presbiterianisme, al qual el seu avi Samuel (1715-1771) s'havia adherit, a l'anglicanisme.

²¹ "The routine and organization of his department (el Colonial Office) were essentially the creation of Sir James Stephen, who had retired as permanent undersecretary in 1847. Stephen's two successors, Herman Merivale (1847-1860) and Sir Frederic Rogers (1860-1871), made certain minor alterations in the routine of the office, but they suggested no fundamental changes in its constitution. During their terms the Colonial Office naturally increased both in size and in cost, but the division of the clerks into four geographical departments and a chief clerk's department remained unchanged. In addition, despite the recommendations of the famous Northcote-Trevelyan Report, the duties and responsibilities of the clerks and undersecretaries remained basically the same as under Stephen. Only minor changes in the mode of circulating and disposing of the papers were made, and these changes were designed to meet specific problems or sudden increases in the work.", BLAKELEY, *The Colonial Office*, p. 3.

passà a la sotssecretaria de l'Índia, lloc en el qual es jubilà. Merivale va escriure i publicar força, des de treballs curts a les prestigioses "*Edinburgh Review*", "*Quartely Review*" i "*Pall Mall Gazette*" fins a diverses obres de molta entitat, i els contemporanis el consideraven un gran expert en temes de migracions -amb tota la raó, com veurem. Dels llibres només en citaré tres que convé tenir en compte en relació al tema que ens ocupa: les *Lectures on Colonization* de 1841, els *Historical Studies* de 1865, que van ser comparats als de Macaulay, i finalment l'edició i publicació el 1867 de les *Memoirs of Sir Philip Francis*, és a dir, els records de qui va ser el gran artífex del Permanent Settlement de Bengala i acèrrim adversari de Warren Hastings, director de l'East India Company a Calcuta.

Malgrat l'interés indiscutible d'una figura com la de Merivale, un "eminent victorià" de tall lliberal, l'obra que ens ocupa, les *Lectures on Colonization*, és la més acabada i definitiva del que va ser la seva dedicació primordial. Reprenent el fil de qüestions ja apuntades, es pot considerar molt representativa del que fou el "tercer imperi" britànic, és a dir del refet després de 1830 sobre la base de la liberalització progressiva del comerç exterior, l'abolició de l'esclavitud, la reducció progressiva de les competències del govern de l'East India Company, la transformació en sentit colonial autèntic de les colònies penals d'Oceania i la resolució del plet canadenc. El resultat d'aquestes tendències va ser una aferrissada lluita, en termes intel·lectuals i polítics alhora, entre els qui ja no pensaven que l'Imperi fos necessari i una nova escola de pensadors liberals decidits a reformar-ne les bases per tal de fer-lo coherent, productiu i durador.²² Merivale s'inscriví en l'estela dels *colonial reformers* d'influència vagament benthamita, en particular a l'escola anomenada de la "colonització sistemàtica" que pren forma els anys trenta sota l'impuls de Wakefield i Torrens.²³ Donald Winch el qualificà d'"eclectic intelligent", per la capacitat de sintetitzar l'estat de les enrevessades discussions que es varen produir entre la decadència del ricardianisme i la peculiar conversió de John Stuart Mill a l'imperialisme victorià,²⁴ però, ja en la primera versió de 1841, no es va estar de criticar les inconsistències i limitacions de visió de l'escola esmentada. En particular va fer notar la contradicció implícita que hi havia entre la pretensió de dotar a les colònies d'una àmplia descentralització política, àdhuc municipal, bo i mantenint alhora un ferri control sobre les terres disponibles,²⁵ i sobre les condicions per acce-

D. J. MURRAY argumentà que havia estat precisament la vessant abolicionista, tan directament lligada a la trajectòria familiar i personal d'Stephen, la que forçà a una més complexa estructura administrativa, cosa que repercutí després a les altres àrees de govern. *The West Indies*, pp. 123-126. E. VIOTTI DA COSTA, *Crown of Glory*, pp. 6 i 33.

Una descripció general de la formació i evolució organitzativa del Colonial Office a R. C. SNELLING i T. BARRON, "The Colonial Office and its permanent officials, 1801-1914".

²² Com ell mateix assenyala de manera molt aclaridora al prefaci de l'obra: "And, witnessing all these changes and foreseeing more, a school was arising of men disposed to question the advantages of colonial empire altogether. But, as if to meet this new generation of sceptics, there arose also the young and sanguine sect of colonial reformers. These contemplated a reconstruction and great extensions of the British dominion beyond the seas, on principles of internal self-government and commercial freedom. But these were to be combined with the maintenance of a fixed system of disposal of colonial lands, and application of the land fund to purpose of procuring labouring emigrants from home. In this manner they believed that capital and labour might be imported into new colonies in the best proportions; and that communities might thus be founded which should possess at once some of the more valuable characteristics of advanced and well-regulated societies." *Lectures on Colonization*, pp. VI-VII

²³ Unes pàgines encara lúcides sobre els "colonial reformers" a A. P. THORNTON, *The Imperial Idea*, pp. 8-14.

²⁴ La millor descripció del context en el qual es produí la intervenció de Merivale -i una excel·lent introducció a Wakefield i altres- continua essent el vell llibre de D. WINCH *Classical Political Economy and Colonies*. Concretament, s'ocupa de Merivale al capítol IX, a l'apartat titulat "Wakefield converts", pp. 132-135.

Val la pena indicar, de tota manera, que Merivale no es presenta com un "economista". Les digressions sobre matèries d'ordre econòmic no les planteja mai a banda de consideracions històriques o sociològiques. I tot plegat sempre subordinat a les conveniències polítiques de les relacions entre l'Estat Britànic i l'Imperi.

²⁵ Sobre el tema continuen essent de consulta obligada els treballs de D. N. WINCH, "Classical Economics", R. N.

dir-hi, en conseqüència. Una contradicció lògica que es mostrà impossible d'aplicar al terreny dels fets. No compartia, tampoc, la idea d'unes restriccions comercials que facilitessin l'esforç fiscal d'establir noves colònies, és a dir de finançar l'expansió fora d'Europa amb gravàmens sobre el comerç internacional. Tampoc no coincidia amb ells en el despreu envers els esforços antiesclavistes del Colonial Office, de James Stephen -*Mr. Mother-Country, com se l'anomenava sarcàsticament*- en particular, tot i que també tenia al respecte una posició molt independent, prou distanciada del corrent "humanitarista" del primer terç del segle.²⁶ El prefaci de 1861 s'allunya de les discussions de vint anys enrera, si bé les registra en allò que convé, elimina informacions de detall i afegeix nous elements de reflexió en notes i apèndix. El llibre, però, és molt més que això, és una reflexió sobre la gènesi dels sistemes colonials del món contemporani, començant pel punt on calia remuntar-la: l'experiment castellà a Amèrica al segle XVI, al qual dedicà planes molt perceptives i equànimes si tenim en compte la tradició intel·lectual que té al darrera.

L'amplitud de la reflexió de Merivale no impedeix que el llibre es disposi en funció d'un esquema interpretatiu que l'organitza de dalt a baix. Com passava amb Maldonado Macanaz però ara amb una amplitud i alçada teòrica de molta més volada, s'hi defensa una idea precisa: com donar una resposta lògica i positiva al problema, ja formulat, de proporcionar les condicions de la màxima eficiència a la relació entre terra i treball. Resposta que Merivale encara com a consideració alhora d'economia política i de "l'art de colonitzar", dues vies analítiques que no es poden confondre. Per arribar a aquest objectiu, Merivale dividí l'obra en tres parts i vint-i-dues lliçons. La primera part (de la lliçó I a la IV) estava destinada a bastir un fresc històric comparatiu entre les colònies espanyoles, portugueses, holandeses, franceses i angleses, del segle XVI al XIX. La segona (de la lliçó V a la VIII) s'ocupava de l'impacte del fet colonial sobre les respectives metròpolis en els tres components essencials: l'exportació de mà d'obra, la del capital i les relacions comercials. La tercera part (de la lliçó IX a la XXII, la més extensa amb diferència) analitzava les diverses formes d'organització del treball i d'oferta de terres a les colònies, per acabar amb unes consideracions, més concises, sobre la seva fiscalitat i estructuració política. Alguns dels capítols (l'XI, XII, XVI, XVIII, XIX i XXII) incorporaven importants apèndixs a l'edició de 1861. Com es pot veure fàcilment, l'esquema de Maldonado Macanaz era clarament deutor del del seu il·lustre punt de referència.

Començant per la visió històrica que domina la primera part de l'obra, el quadre bastit per Merivale descansa en fonts àmplies i ben conegudes, en autors britànics (Burke, Long, Malthus, McCulloch, Robertson, Ricardo, Smith i altres de menor entitat) així com d'altres països (Heeren, Humboldt, Ranke, Raynal, La Sagra, Say, Sismondi, Tocqueville, Ulloa...). El resultat és una visió molt ajustada de la trajectòria colonial a Amèrica de les nacions europees. El llibre exclou de manera deliberada la consideració de les colònies que no eren de poblament blanc, cas de l'Índia, Ceilan o Birmània, per raons que més endavant aclariré.

El capítol III és la clau de volta de l'argumentació de la resta del llibre. Està dedicat al Primer Imperi britànic, als fonaments llunyans de la posició britànica en altres continents. En ell, l'au-

GHOSH, "The Colonization Controversy" i G. S. L. TUCKER, "The Application and Significance of Theories", recollits a A. G. L. SHAW, *Great Britain and the Colonies*.

²⁶ "At the Colonial Office, both James Stephen and Herman Merivale, who succeeded him as a Permanent Under Secretary from 1847 to 1859, held the line against overt racial discrimination." P. CURTIN, "The Theory and Practice of Informal Empire". Sobre Stephen, de P. KNAPLUND, *James Stephen and the British Colonial System*. A més, de J. S. GALBRAITH el capítol titulat "Men and Mechanisms in Imperial Policy" a *Reluctant Empire*, pp. 10-27.

Una complexa discussió sobre el sentit últim de l'"humanitarisme" abolicionista a T. L. HASKELL, "Capitalism and the Origins of the Humanitarian Sensibility".

tor descriu la peculiar evolució d'un sistema on, a diferència de l'espanyol, els drets sobre la terra i la capacitat d'autogovernar-se estaven units de manera consubstancial als drets de possessió dels primers colons. Certament el Parlament anglès havia restringit, com a conseqüència de les pugnes internes de les societats ultramarines, la capacitat d'autogovern inicial dels territoris ultramarins, articulant l'Imperi com un sistema on hi conviuen colònies d'estatut diferent: *chartered colonies* com les nord-americanes, colònies amb governadors enviats des d'Anglaterra i assemblea colonial com al Carib, i en tercer lloc aquelles que depenien de la Corona sense intermediació de cap mena. Si a aquest esquema hi afegim les possessions de l'East India Company a l'Àsia, dels segles XVII i XVIII, completarem l'esquema amb una quarta modalitat, envers la qual el control estatal progressarà molt ràpidament des de la dècada de 1790. Aquest sistema imperial sobre una realitat heterogènia es va mantenir unit gràcies a uns nexes mercantils inicialment molt lliures però que, des de 1651 en endavant, passaren a una fase més regulada des d'un punt de vista mercantilista amb les Navigation Acts i les *enumerated commodities*. Es protegí llavors el comerç intraimperial i s'afirmà la condició metropolitana dels ports i de la marina anglesa. A principis del segle XIX és tendí, altre cop, vers un esquema menys intervingut; la liberalització quasi definitiva el 1813 (a l'Índia) i el 1824 de tot el comerç exterior anglès no significà cap capgirament d'importància en la situació prevalent, ja que en definitiva no feia altra cosa que segellar la superioritat naval, mercantil i industrial del país en relació a rivals i competidors. Va ser en el marc de la superioritat mercantil assolida des de principis del segle XVIII que es varen desenvolupar les dues vies de formació colonial clàssiques de l'Atlàntic: el poblament amb colons blancs, fracassat al Carib i molt exitós a Amèrica del Nord, i la plantació amb esclaus de procedència africana, exitosa a ambdues bandes. O, dit a la manera de Merivale, la formació de colònies amb escassetat de terres i treball intensiu i, a la inversa, de colònies amb una oferta il·limitada de terra i treball més aviat escàs. Una i altra modalitat foren l'herència fonamental del primer Imperi, aquell que es clou amb la crisi nord-americana a l'Atlàntic i la que representà l'*impeachment* de Warren Hastings a l'Índia.²⁷ El segon Imperi hi afegí una àrdua discussió sobre les modalitats que havia de prendre l'explotació del treball pagès via tribut, la inevitable contrapartida de la penetració i incorporació de l'Índia als dominis de l'East India Company, i el futur de la plantació amb mà d'obra esclava que havia dominat els tres primers quarts del segle XVIII.

Quan Merivale va donar les conferències que donarien lloc al llibre la conjuntura ja era una altra, un cop enllestit el cicle obert per la crisi nord-americana i les reformes de Pitt. Les qüestions més dures, llavors, eren el futur de les antigues colònies on tot just s'acabava d'abolir l'esclavitud (l'any 1833), i com resoldre la crisi canadenca i evitar al preu que fos la repetició del que havia passat amb les tretze colònies nord-americanes seixanta anys abans. El punt essencial de reflexió era el fracàs manifest dels ideals i les esperances de la generació humanitarista, de la generació de qui llavors era al Colonial Office la màxima autoritat en la matèria, James Stephen, aquell a qui justament Merivale succeïria.²⁸ El sentit profund de la discussió proposada per Merivale era, de manera ben precisa, trobar els factors de reforma per a una nova fase de l'Imperi, quan noves forces empenyien cap a una continuada expansió del domini europeu sobre altres continents i poblacions.

La primera resposta en el marc de les estructures de l'Imperi passà, primer de forma pragmàti-

²⁷ Vegeu de G. WILLIAMS i P. MARSHALL *The British Atlantic Empire*.

²⁸ Val la pena citar Merivale en aquest punt: "Under these circumstances (el declivi de les colònies de plantació a partir de l'abolició del tràfic d'esclaus el 1807) the great measure of the abolition of slavery took place. Nothing can be farther from my thoughts to detract from the merit of that crowning measure, almost a solitary instance, in the history of

ca i després de manera més codificada, per un superior control de la metròpoli sobre les colònies, bé per evitar la presa del poder per part de les velles classes plantadores, en el cas de les West Indies, o bé per tal de no perdre el control sobre les terres disponibles a les colònies de *white settlement* del Canadà o les colònies penitenciàries d'Oceania.²⁹ Una solució d'aquest estil implicava una nova dialèctica entre els poders locals i l'Estat imperial, la revisió del "republicanisme" soterrat del vell ordre colonial. I això malgrat que l'expansió del model de poblament blanc estava resultant en una irònica reconstitució de "myriads of small yeomanry", la base social d'institucions molt democràtiques. La tensió entre el control i la democràcia ultramarina es resolria en els arranjaments al voltant dels *responsible governments* i el *home rule*, és a dir en la distinció pactada d'allò que era competència de la metròpoli i allò que passaria a ser-ho de les colònies blanques, fet que tingué lloc després de la gran crisi canadenc de 1837, en la resolució de la qual un dels *colonial reformers* més distingits, Lord Durham, jugà el paper de protagonista. El futur polític de les colònies amb una important població d'ex-esclaus, en canvi, era bastant més fosc i, ben segur, més decebedor, el que suposava una qüestió crucial per a un liberal clàssic com Merivale.

POBLAR LA TERRA

L'EMIGRACIÓ blanca i el desenvolupament en paral·lel de les colònies de *white settlement* i de les "penitenciàries" era el factor dinàmic essencial de la situació. L'escola de Wakefield i Torrens havia raonat els avantatges de les dues tendències entrelligades pel fet d'alleugerir Gran Bretanya de l'excés de població que, a parer seu, conduïen a la baixa del salari real i, en conseqüència, a incrementar la tensió social al país. Merivale, compartint les intencions generals de l'escola de la colonització sistemàtica, discuteix aquesta proposició tant en termes empírics com teòrics.³⁰ Des del primer punt de vista, constata que els anys de màxima emigració havien expulsat de Gran Bretanya com a màxim un quart del creixement vegetatiu de la població i a més els casos d'Espanya -cita explícitament com regions expulsores el País Basc, les Canàries i Catalunya- i la Xina tampoc no avalaven aquesta certesa. En termes teòrics, constatà que el nivell salarial estava determinat igualment pels canvis en la productivitat del treball, els quals incidien al seu torn sobre la demografia, a banda d'altres qüestions que calia considerar com l'efecte de les crisis industrials o de la reforma de les poor laws sobre l'oferta de treball. Les interrelacions entre economia i població eren més complexes del que l'escola de Wakefield suggeria. La comprensió adequada d'aquelles complexitats era l'únic camí, a parer de l'autor, per distingir "bet-

many centuries, of a national act of disinterested self-denial. To be the citizen of the state which has accomplished it, may be a higher title of distinction than to be the countryman of the conquerors of the East, or of the commercial sovereigns of the West. But now that both the violent prejudices and the sanguine hopes which obscured the view of the ablest politicians at the time when that act was performed have passed in some measure away, we may, I think, perceive with a little attention that emancipation, although of the highest importance in a moral and political point of view, will not, and cannot in the nature of things produce any very great revolution in the economical progress of events, unless, indeed, by laying the seeds of some great future changes, of which no eye as yet sees even the beginning.", *Lectures on Colonization*, p. 91.

²⁹ És ben conegut que la pugna sobre la terra va ser un dels factors que precipità la insurrecció dels colons nord-americans contra Anglaterra, el resultat de la qual abocà els indis de les valls de l'Ohio i Mississipi a l'exode o el declivi. Una brillant descripció del procés a E. HINDERAKER, *Fluasive Imperialism*.

³⁰ En comparteix els objectius generals, no necessàriament la forma com es justificaven, tant a l'hora de valorar les condicions metropolitanas com a l'hora de pensar les pautes de desenvolupament colonial. En un moment determinat expressarà en termes ben sintètics: "Passing by all political considerations, as irrelevant to our present inquiry, the economical objects of colonization are two only. First. To furnish a means of betteering their condition to the unemployed, or ill-employed portion of the people of the mother country. Secondly. To create a new market for trade of the mother country.", *op. cit.*, p. 379.

ween the practical and useful objects of emigration, and those which appear (...) visionary",³¹ La tesi de Merivale era que l'emigració, ja fos massivament induïda o seleccionada, de joves en edat de procrear, no podia ser vista com un remei dels mals de la societat industrial. Havia de ser considerada, més aviat, com un factor que actuava a llarg termini i que, empeltant en colònies de poblament, eixamplava per definició el mercat intern i ajudava a sostenir els increments de productivitat que empenyien l'alça del salari real a la metròpoli. S'havien de considerar, doncs, una sèrie d'interrelacions que implicaven aspectes econòmics, socials i polítics. L'altra cara del problema era valorar els efectes de l'exportació de capital que necessàriament havia d'acompanyar el fluxe migratori vers les colònies sobre l'economia metropolitana.³² Una llarga disgressió sobre les teories d'Smith, Malthus i Ricardo (el diferencial de productivitat dels sòls a la metròpoli i les colònies és un factor clau de l'equació) a propòsit dels factors reguladors de la taxa de beneficis, el portà a una posició molt matisada al respecte. La liberalització de facto de les relacions comercials entre els països, incloses les establertes entre colònies i metròpolis - cal recordar altre cop que Merivale era un *free trader* convençut, a diferència dels caps de fila de l'escola de la colonització sistemàtica-, era el marc on s'havien d'inscriure els moviments de mà d'obra i de capital, on s'organitzava el mercat general de terres, el punt que l'autor estava discutint. Els països amb colònies només podien retenir avantatges durant un breu lapse de temps, mentre les autolimitacions imposades al comerç o les facilitats derivades de la llengua i els costums actuessin com a barreres davant la competència d'altres nacions. El món de les velles prohibicions, la clau dels sistemes colonials antics, estava ensorrant-se de manera rapidíssima i no es podia pensar a refer-les. En el sistema britànic, tan sols la protecció del sucre de les West Indies i de la fusta canadenc romanien com excepcions d'un esquema ja obsolet. L'autor tindria temps de registrar la derogació d'ambdues abans de la segona edició del llibre, els anys 1854 i 1860.

En aquest context de progressiva i tendencial reducció o eliminació completa de les proteccions aranzelàries entre colònia i metròpoli (en ambdues direccions), s'afirmaven els projectes de formar colònies de poblament sobre bases noves. Aquelles a les quals, en puritat, Merivale restringeix l'anàlisi i, fins i tot, el nom de colònia, tal com ens havia advertit a la introducció de la primera edició,³³ colònies de poblament que eren l'objecte preferent de l'escola de Wakefield i Torrens. Les condicions per al seu desenvolupament s'havien de cercar en la combinació de l'oferta de terres i de treball. El punt de discrepància de Merivale en relació a l'esmentada escola radicava en la idea, àmpliament divulgada per Wakefield, que calia limitar l'abast de terres disponibles i, en conseqüència, que era necessari controlar políticament els governs colonials per tal que el treball no es dispersés sobre grans extensions, a imatge del model nord-americà, que consideraven nociu.

Un cop descartada la idea d'un control estricte de l'oferta de noves terres per part de la metròpoli, el punt essencial era com establir i com organitzar el factor treball, qüestió que tenia fonaments alhora econòmics i polítics, i a la qual tota la segona part del llibre li està dedicada. Per desenvolupar a fons aquest punt, Merivale retorna a la història colonial i refà, en contextos can-

³¹ *Id.*, p. 160.

³² "... men do not emigrate to colonies in order to subsist there upon their income derived from capital in Britain. They carry their capital along with them.", *id.*, p. 171

³³ "By a Colony I understand a territory of which the soil is entirely or principally owned by settlers from the mother country.", *id.*, p. XII. Convé retenir aquesta autolimitació de tantes implicacions de l'autor anglès, que cal entendre en el context de la divisió de funcions entre el Colonial Office i els organismes rectors de la política índia, és a dir, l'antic Board of Control quan hi havia l'EIC i l'India House a partir dels anys cinquanta. Tornarem sobre aquest assumpte tan important quan consideri l'obra de Maldonado Macanaz.

viants, l'evolució històrica de l'organització del treball: comença amb els treballs forçats dels indis a l'Imperi espanyol (amb una gran atenció a les reduccions dels jesuïtes), l'esclavitud i la plantació, els convictes i els sistemes de colonització sistemàtica, quan no es disposa de cap de les categories anteriors. No costa gens d'entendre que el punt on la qüestió del treball i totes les consideracions anteriors -històriques o d'economia política- es trobaven era la reflexió sobre el contrast manifest entre el fracàs de les polítiques postesclavitud i l'èxit manifest de les colònies de poblament blanc.

L'esclavitud va ser abolida a les colònies britàniques no com a resultat de la seva decadència econòmica sinó com una opció humanitarista imposada des de l'Estat.³⁴ L'abolició fou un gran experiment de reformisme social i el Carib el més gran laboratori, amb efectes que calia jutjar amb el màxim deteniment.³⁵ En primer lloc, posà en evidència situacions molt diverses entre les mateixes possessions britàniques de les Antilles, diversitat determinada principalment per la disponibilitat de terres productives ja que l'esgotament dels sòls era un factor de primer ordre, tot i que la conflictivitat social no era pas un terme menyspreable de l'equació.³⁶ El segon ordre de consideracions remetia al balanç de l'abolició de l'esclavitud, una qüestió que encara provocava agudes controvèrsies a l'Anglaterra victoriana. L'abolició s'havia resolt establint una situació de quasi esclavitud pels exesclaus sota la fórmula d'apprenticeship dissenyada per James Stephen, l'antecessor de Merivale al Colonial Office, com ja hem vist.³⁷ Consistí en l'establiment d'un sistema d'"aprenentatge" de sis anys de durada (de l'agost de 1834 a 1840) durant el qual els exesclaus haurien de treballar per als seus amos a canvi de l'alimentació i del vestuari habituals, mentre que una part de la setmana la podrien dedicar a treballar pel seu compte.³⁸ L'aversió dels plantadors al projecte va ser suavitzada amb una generosa compensació de 20 milions de lliures, a banda de la continuïtat de la protecció per als seus sucres en el mercat metropolità, com abans he indicat.³⁹ No obstant això, l'experiment havia decebut tant als qui esperaven una nova prosperitat derivada del treball familiar dels exesclaus, com als qui esperaven que aquests tornarien en massa a les plantacions sucreres a canvi d'un salari, conforme explicava el paradigma smithià que estava a la base de la tendència que més s'havia oposat (la de Grey, cap de fila dels colonial reformers) a l'esquema paternalista i autoritari d'Stephen. Merivale no es feia il·lusions al respecte, ja que hem vist que considerava que l'abolició no s'havia produït ni es justificava per raons econòmiques, a banda de les reserves que expressava a l'esquema de l'apprenticeship.⁴⁰ Des del pessimisme lúcid que mostrava amb cautela, proposava una valoració a fons de les opcions més viables per a la reorganització del treball a les antigues colònies de plantació. L'apèndix que afegí el 1860 al capítol sobre l'esclavitud serví a Merivale, amb la perspectiva de vint anys d'abolició i alguns de liberalització comercial completa de les importacions de sucre a Gran Bretanya, per reafirmar-se en les posicions de quan impartí les lliçons per primer cop, dues dècades entera. Amb un matís de gran importància de futur: la constatació de l'avantatge

³⁴ Merivale elevà aquesta idea a principi general: "It seems, therefore, but too evident that no economical cause can be assigned on which we may rely for the extinction of slavery, and that those who have persuaded themselves that nations will gradually attain a conviction that its maintenance is unfavourable to their interests are under delusion.", *id.*, p. 309.

³⁵ W. A. GREEN, *The Sugar Colonies*

³⁶ La millor visió de conjunt del Carib anglès al llibre de M. CRATON *Testing the Chains*.

³⁷ O. N. BOLLAND, "Systems of Domination after Slavery"

³⁸ Sobre aquest tema, amb moltes observacions sobre la figura d'Stephen, l'important llibre de T. C. HOLT *The Problem of Freedom*.

³⁹ Al respecte, de K. M. BUTLER, *The Economics of Emancipation*

⁴⁰ En criticava que hagués fixat una data límit i que no hagués assenyalat una ruptura entre amo i esclau, que prefigurés la relació més distanciada dels assalariats envers els capitalistes. *Lectures on Colonization*, p. 326.

Vegeu J. WALVIN, *Questioning Slavery*.

d'Illa Maurici sobre les West Indies com a conseqüència de la facilitat d'importació de treballadors contractats de l'Índia -el 1860 se n'havien importat uns 150.000-. Merivale, però, no s'està d'advertir sobre els perills de reproduir moltes de les característiques de l'esclavitud tot just extingida (ratio de masculinitat, desarrelament cultural...) a les colònies que emergien sobre la base del treball contractat.⁴¹

El treball de convictes de les colònies penitenciàries d'Oceania, curiosament analitzat a l'edició de 1841, ja no existia vint anys després. En conseqüència, les antigues colònies de deportació es trobaven en una situació no idèntica però sí similar a la de les colònies esclavistes després de l'emancipació. Era en reposta a ambdós reptes, a l'esgotament paral·lel de dos models de desenvolupament colonial desapareguts les dècades de 1830 i 1840, que l'escola de l'anomenada "colonització sistemàtica" havia proposat un esquema d'expansió que establia una forta jerarquizació (un "connected system", en paraules de Merivale) entre l'oferta de terres, la mà d'obra i el capital, esquema que exigia un control molt estricte de tot el procés per part de l'Estat.⁴² Merivale no en compartia l'anàlisi de partida i discrepava també de la forma tan rígida que prenia la fórmula colonitzadora que l'escola proposava. De bon començament no acceptava que la mateixa solució valgués per qualsevol tipus de colònia, amb independència, per exemple, del caràcter especialitzat o no de la seves produccions dins del mercat internacional; la intensitat de treball o capital depenia, en gran mesura, d'aquest factor. Qüestionava, en segon lloc, la bondat dels projectes de subjecció coercitiva dels treballadors lliures als patrons, fins i tot en el supòsit que aquests fossin els propietaris de les terres o els qui haguessin pagat el cost del viatge a ultramar. I discutia molt a fons -amb digressions que ell mateix reconeix havien quedat obsoletes vers el 1860- les variants dels sistemes de control i venda de terres proposades, des del més liberal dels Estats Units i la versió mitigada del mateix seguida al Canadà, fins al genuïment intervencionista de l'Àustràlia del Sud, la més pròxima als esquemes teòrics de Wakefield.

Tan sols en el marc d'un esquema d'expansió de les colònies de poblament blanc Merivale considerava la qüestió de les *native races*. ¿Quin estatus legal se'ls havia de donar i quins drets sobre la terra se'ls havien de reconèixer? Merivale discuteix les tres alternatives possibles: la destrucció d'aquells grups de població nadiua, la reducció a reserves (que compara a la condició de minoritat dels indis sota l'Imperi espanyol) o l'amalgamament amb els pobladors blancs, i finalment s'inclina per la tercera possibilitat, que defineix en termes precisos:

By amalgamation, I mean the union of natives with settlers in the same community, as master and servant, as fellow-labourers, as fellow-citizens, and, if possible, as connected by intermarriage. And I mean by it, not that eventual and distant process to which some appear to look, by which a native community, when educated and civilized, is to be, at some future period admitted *en masse* to the full rights of citi-

⁴¹ Vegeu de P.C. EMMER i M. MÖRNER *European Expansion and Migration*

⁴² "The principles of that system may be very briefly stated as follows: 1. That the prosperity of new colonies mainly depends upon the abundance of available labour at the command of capitalists, in proportion to the extent of territory occupied. 2. That this abundance is to be secured by introducing new labourers from the mother-country, and other well peopled regions, and taking measures to keep them in the condition of laborers living by wages for some considerable time; at least two or three years, according the suggestion of Colonel Torrens. 3. That the revenue derived from the sale of new land is the fund out of which the cost of introducing the is best defrayed. 4. That the most convenient way of preventing them from rising too rapidly from the condition of labourers into that of independent landowners is to sell the land at a sufficiently high price. 5. That the entire proceeds of the land ought to be devoted to the purpose of obtaining emigrants; and that only by devoting the whole, and not any portion, will the exact equilibrium between land, labour, and capital be secured. 6. That the sale of land should be at a uniform price per acre for all qualities and all situations, and not by auction. 7. (Which is not necessarily connected with the others) That this system will lead to concentrate the population, and check that inconvenient dispersion which is apt to take place in new colonies." *Lectures on Colonization*, pp. 387-388

zenship; but I mean an immediate and an individual process -immediate if not in act, at least in contemplation.⁴³

Dit amb paraules més crues: "amalgamation, by some means or other, is the only possible Euthanasia of savage communities."⁴⁴ En l'apèndix de 1860, l'autor constata el poc que s'ha fet en la direcció esmentada: la política de destrucció havia avançat en aquells vint anys afavorida per la transferència de poder als governs locals, dominats tots ells pels interessos dels pobladors, les guerres de l'Àfrica austral o les de Nova Zelanda havien posat de manifest amb prou claredat cap a quina mena de solució s'anava. Vint anys després d'una hipòtesi d'amalgament entre iguals, almenys davant la llei, Merivale no pot fer altra cosa que demanar formes de protecció per a uns grups als quals cal declarar inferiors, a imatge del sistema de *minoridad* i tutela legal propi del règim espanyol a Amèrica. Els principis liberals que havien inspirat la idea d'amalgament tenien poc a dir davant la prova dels fets: "it has been in later years too much fashion to rely on phrases; to imagine that by proclaiming that all fellow-subjects of whatever race are equal in the eye of the law, we really make them so". Restarien com un horitzó desitjable i, això sí, ben poc pràctic en plena època de *laissez faire* i de tendencial afirmació dels *government*, els quals eren inexorablement l'expressió dels interessos i de la visió del món dels pobladors blancs.⁴⁵

EL PODER DE L'EXEMPLE

MALDONADO Macanaz hagué de sentir-se per força molt impressionat en llegir els clogis de Merivale a la solució que el règim colonial espanyol havia donat a la protecció dels indis. I és difícil negar que els *Principios generales del arte de la colonización* segueixen de molt a prop l'esquema traçat per l'autor anglès. Dit això, cal remarcar que Maldonado coneixia prou bé els desenvolupaments del procés colonial britànic per situar les posicions de Merivale en el lloc que els corresponia. Estableix amb coneixement de causa que no hi una política colonial britànica sinó diversos desenvolupaments en el marc d'una tradició que havia necessitat donar resposta a una diversitat de situacions. Desenvolupaments particulars, doncs, que estableix amb precisió: els precedents de reflexió aportats per l'economia política clàssica, l'escola de colonització sistemàtica dels anys trenta i quaranta, la revisió magistral de Merivale, els desenvolupaments polítics en la línia dels *responsible governments* i la bifurcació de directrius entre el Colonial Office i l'India House, establerta un cop s'abolí del tot l'East India Company a conseqüència del *Great Mutiny*. En definitiva, "no puede decirse que Inglaterra tenga un sistema único de política colonial; pasa de cuarenta el número de sus colonias; y no hay entre ellas dos que tengan una misma constitución. Es cierto que aquella nación, sino un sistema único, tiene principios fijos que aplica a las más prósperas de entre sus colonias; pero sólo a una categoría de las mismas, a las que denomina *de constitución propia* para diferenciarlas de las que reciben el nombre de *Colonias de la Corona*, porque esta se reserva el derecho de legislar para ellas por medio del Colonial Office, y, desde 1858, del India House o *ministerio de la India*."⁴⁶

Si la política colonial britànica és l'element d'inspiració explícit del llibre de Maldonado Macanaz, cal reconèixer que el manual no tracta de reproduir i adaptar les lliçons d'una tradició molt més forta i codificada que l'espanyola. Dos elements varen condicionar la singularitat de l'empresa de l'autor. El primer d'ordre didàctic: les lliçons de Merivale no eren, a pesar de la trama històrica notable i de l'amplitud del temari, un llibre de text i prou, ja que tot i estar estructu-

⁴³ *Id.*, p. 511

⁴⁴ *Ibid.*

⁴⁵ *Id.*, p. 522

⁴⁶ *Principios generales*, p. 9

rades de forma acadèmica responien a un objectiu obertament polèmic com era discutir les exageracions de l'escola de l'anomenada "colonització sistemàtica" i, de passada, les relacions entre l'emigració del segle XIX en el context de l'Imperi britànic de l'època victoriana; el text de Maldonado Macanaz no podia inserir-se de cap manera en el marc d'una discussió d'aquest estil i amplitud. L'altre element determinant era que el problema del treball a l'etapa postesclavista s'aplicava en Merivale a un tipus molt determinat de colònies: aquelles poblades per blancs, aquelles on la població aborigen era -o es pensava que seria-, una reserva laboral en funció del projecte de colonització amb europeus. Aquest no era el cas de la colònia per a la qual estava pensat el text del nostre autor; el cas de Filipines s'escapava d'aquelles coordenades, si bé la dedicació professional de l'autor a la "historia de la colonización inglesa y holandesa" li proporcionava instruments conceptuals i informacions concretes que li eren útils. Conseqüència de tot plegat i detall d'interés: Maldonado proporciona més informacions sobre l'Índia britànica que el propi Merivale, el qual no s'ocupà en absolut d'una colònia que defugia les competències de la seva dependència estatal.

La forma com Maldonado Macanaz va resoldre el distanciament envers el marc conceptual traçat per Merivale fou distingint entre colònia i possessió. Seguint l'autor anglès, entenia per colònia aquella societat fundada com extensió de la metropolitana i poblada per europeus trasplantats, amb independència que hi visqués una població nadiua més o menys important.⁴⁷ N'hi havia de moltes menes, però en el context de la discussió d'època encarada per aquests autors la fonamental era la que distingia aquelles que produïen productes agraris en massa per al mercat europeu, totes elles situades en els tròpics, i aquelles altres el reclam de les quals era l'existència d'una abundant oferta de terres. Les possessions ultramarines eren una altra cosa, els espais de domini on l'aparell colonial europeu se superposava a societats nadiues per dominar-les. Els casos de l'Índia britànica i de la Java holandesa eren els exemples per excel·lència de la segona condició. Fetes aquestes precisions, pocs dubtes podien restar del fet que tant Cuba com Puerto Rico o Filipines eren possessions ultramarines, encara que a l'ordenament constitucional espanyol figuressin com "provincias de Ultramar".⁴⁸ Aquesta distinció tenia la seva importància, ja que justificava que s'apliquessin a aquelles possessions les conclusions derivades d'una detalladíssima reflexió sobre el fet de tenir colònies.

El text de Maldonado està dividit en tres parts. La primera pretén elaborar una gran síntesi d'història, geografia i antropologia de la colonització moderna. Comprèn fins al capítol setè, quan comença una part més analítica sobre el fet colonial en el món contemporani, l'avantsala

⁴⁷ "Creemos que, si no una definición perfecta, puede darse una que mejore la anterior (la de la Real Academia), sin faltar a la regla de la concisión que rige en esta materia. Expresaremos, pues, el concepto de la *colonia*, diciendo que es: 'La población ó comunidad nueva que una nación funda en países lejanos, de conformidad con la ley que dispone la posesión y dominio del globo por la humanidad'. A la nación, ora la represente el Estado, ora una porción de los individuos de la misma, que funda la colonia, se la denomina *metrópoli*; o el acto ó efecto de colonizar -seguimos en esto la Academia- constituye la *colonización*, en su sentido material." *Id.*, p. 20

⁴⁸ "...la razón que determinó a nuestros legisladores a preterir la palabra *colonia*, nos revela un conocimiento incompleto de la materia á que se referían, pues creyeron sin duda que envolvía una relación de inferioridad ó de forzosa dependencia, que no existe sino respecto de aquellas en que la mayoría de la población es de raza diversa, y en las que aún se conservan huellas y rastro de la conquista; es decir de aquellas posesiones ultramarinas, en quienes precisamente concurren menos los caracteres propios de una colonia. La idea que impulsó á nuestros legisladores á desterrar del uso esta última palabra, fué, a no dárlo, elevada y generosa, por lo que no vemos dificultad en que la frase legal subsista; mas respecto de la mayor porción del público, es conveniente que sepa que nuestras provincias de Ultramar siguen siendo colonias exteriores; no sea que al oír denominarlas *provincias*, vaya á entender que nada las diferencia de las de la Península, ó lo más la distancia, y a juzgar de ellas y de sus asuntos con el criterio que podría aplicar á cualquiera antigua colonia ya *anexionada*, como lo están la Córcega á Francia, las islas de Cerdeña y Sicilia a reino de Italia, y las Baleares y las Canarias a la porción continental de la Monarquía española." *Id.*, p. 28.

propedèutica que condueix sense solució de continuïtat a una tercera decididament pràctica, de fonamentació d'una política colonial espanyola a l'alçada dels temps.

No té massa sentit sintetitzar tota la primera part. Em limitaré, doncs, a ressaltar alguns elements que permeten captar molt bé les coordenades en les quals un personatge ben informat com el nostre autor podia pensar les qüestions més generals. En la part dedicada a la població destaca, però no sorprèn, la refutació decidida del malthusianisme -i de retruc de la idea de "pauperització"-, quelcom lògic vistes les coses des dels anys setanta del XIX, més encara si tenim en compte quines foren les influències sobre Maldonado Macanaz. Sorprèn una mica més el crèdit que dóna a la "teoria dels quatre estadis", de perfum tan setcentista, però reeditada ara com a referència explicativa dels nivells diversos de l'organització dels pobles de la terra. Són aquestes diferències de complexitat entre societats les que degeneren tard o d'hora, en opinió de l'autor, en els processos migratoris que són a la base de la colonització moderna.

L'emigració des d'Europa cap a altres continents era el factor dinàmic de la teoria i de la realitat colonial del segle XIX. Però en la descripció i valoració del fenomen, Maldonado segueix tant d'a prop Merivale que quasi fa innecessari reproduir els arguments. Per exemple, reproduïx la teoria de l'escola de la "colonització sistemàtica" o del *want of room* (per al capital) de Wakefield i companyia, bo i indicant que és cosa del passat. Li reconeix el mèrit de l'arrencada colonitzadora seriosa d'Àustràlia i de Nova Zelanda. És interessant, també, la distinció que dibuixa entre l'emigració individual i les col·lectives del segle XIX, les derivades de grans drames socials, com ara les crisis industrials a Anglaterra o la terrible *Great Famine* d'Irlanda i fenòmens similars a l'Índia. L'emigració massiva obligava a regular l'establiment de grans col·lectius d'uropeus a altres continents i, en conseqüència, a revisar les teories sobre la colonització. El fet no era aliè a la realitat peninsular, afectava de manera directa algunes regions espanyoles i, per tant, obligava a considerar-ho.

No totes les migracions massives es canalitzaven de la mateixa manera en els països receptors. Maldonado Macanaz posa molt èmfasi, seguint l'autor anglès de referència, en el factor d'atracció que representava l'oferta de terres a Amèrica i Oceania. Explica amb molta precisió i qualitat d'informació la forma institucional que es donava als Estats Units -el sistema de *township*- a l'atracció de nous immigrants a través de l'oferta de terres disponibles: venda estatal, exempció fiscal de cinc anys i impostos municipals després. Aquesta descripció la reprèn més enllà, encara amb més detall, en el capítol dedicat a la terra com a factor de producció en els processos de colonització dels segles XVIII i XIX. No li mereix la mateixa atenció, en canvi, un fenomen paral·lel i de tanta importància com l'emigració europea als països esmentats: l'emigració contractada d'asiàtics i d'africans. Milers d'indis i xinesos, sobretot, varen passar a Amèrica, Àfrica o es varen desplaçar per Àsia a través d'aquest mecanisme molt característic de la fase postescravista o d'expansió de l'agricultura de plantació a certs països africans i asiàtics.⁴⁹ Les colònies espanyoles no en varen restar al marge: Cuba va rebre milers de contractats xinesos, culis o *chinos de Manila*, com se'ls anomenava.

I hi havia relació entre els projectes colonials i les distincions racials? Aquest era l'objecte del segon dels capítols dedicats a la "geografia de la colonització". El primer oferia una descripció de les grans àrees poblacionals del planeta, d'un interès relatiu. I acabava amb una constatació important: no hi havia un determinisme geogràfic en la distribució de la població per tot el planeta, en particular de la raça blanca o caucàsica:

La ciencia antropológica en nuestros días sustenta que el hombre es cosmopolita: y más particularmente el hombre de raza blanca ó caucásica, que así penetra en las zonas glaciares y habita en las tristes regio-

⁴⁹ D. NORTHROP, *Indentured Labour in the Age of Imperialism, 1834-1922*

nes de la Sibèria o el Spitzberg, como funda colonias en el Àfrica ecuatorial, rige Estados inmensos en los países más meridionales y cálidos del continente asiático. Con un buen régimen higiénico, el hombre blanco vive, se establece y se propaga en casi todas las comarcas del globo habitado: es, en una palabra, *cosmopolita*; mas á pesar de esta calidad que obliga á rectificar lo que las doctrinas de Herder y Montesquieu contienen de absoluto, conviniendo en que la relación entre aquel y la naturaleza, no es la del efecto á la causa, no es ménos cierto que los climas son causa permanente y poderosa de atracción como de repulsión de los emigrantes y colonos europeos.⁵⁰

L'expansió de la "raza blanca" plantejava, vistes les coses des d'aquesta perspectiva, un problema que necessitava explicació: el per què de l'expansió d'aquesta i no de les altres "races" humanes.⁵¹ Un problema delicat evidentment, ja que implicava escollir entre dues possibilitats, la segona de les quals obria, al seu torn, nous interrogants. La primera podia haver fet derivar l'explicació de les diferències entre estadis de civilització, per exemple d'una aplicació més àmplia de la teoria dels quatre estadis, que el propi Maldonado Macanaz havia invocat en un passatge de l'obra. La segona possibilitat, l'escollida per aquest, remetia a una peculiar concepció racial. En efecte, per a Maldonado Macanaz l'espècie humana era una espècie única, en clau a la vegada monogenista bíblica i avalada pels progressos de la ciència (en un altre passatge de l'obra cita Darwin, tot i que no té res a veure amb la qüestió que ara estem tractant), però alhora estava dividida en races, fenotípicament delimitades,⁵² definides en concret pel color de la pell, tot i que s'acceptava una definició complementària per l'origen. Sobre aquesta base, i després d'una innocent argumentació en el sentit que el clima modificava els gens, l'autor no s'estava de sostenir la superioritat intel·lectual de la "raça blanca", "cosmopolita i emigradora" i la inferioritat manifesta del negre, el qual "difícilmente (...) abandonado á sí mismo, excede en el camino de la civilización del nivel de la vida de tribu."⁵³ Idees habituals sobre la superioritat intrínseca de la raça blanca que es resistien a encarnar-se en les construccions biològiques que començaven a estendre's per Europa i que donarien noves ales al racisme inherent als fonaments culturals del colonialisme europeu.

L'ART DE LA COLONITZACIÓ DEPURAT PER LA CIÈNCIA

COM ja he indicat anteriorment, la segona i tercera parts de l'obra tenen un caràcter menys descriptiu; plantegen i informen sobre el debat del moment i donen idees de com orientar millor la política colonial espanyola. Als capítols setè a tretzè, Maldonado Macanaz entra al cor de les grans qüestions tractades trenta anys abans per Merivale. Com era previsible, són els capítols on és més deutor de sots-secretari del Colonial Office.

Partint d'unes assumpcions pràcticament idèntiques, Maldonado Macanaz dona per suposat que al món hi ha una abundant reserva de terres disponibles, capitals per exportar als grans països més desenvolupats econòmicament i una oferta de treball divers i mobilitzable. La colonització moderna, per tant, no era solament una possibilitat sinó una necessitat bastant

⁵⁰ *Principios generales*, p. 80.

⁵¹ No tothom veia les coses com Maldonado Macanaz. Un dels llibres més influents en la emergència de la idea moderna de raça, *The Races of Men* (1850) de Robert Knox, posava en dubte que la raça blanca es pogués mantenir fora d'Europa, per exemple als Estats Units o Austràlia. P. J. BOWLER, *The Invention of Progress*.

⁵² Una completa discussió de les idees racials a l'Anglaterra victoriana a G. W. STOCKING, *Victorian Anthropology*. El context científic on es desenvolupava la idea d'adaptació "perfecte" o "relativa" de les espècies al medi, al clàssic de D. OSPIVAT, *The Development of Darwin's Theory*.

⁵³ *Principios generales*, pp. 96 i 92. Convé citar literalment l'autor en una qüestió tan delicada: "Bajo el aspecto intelectual y moral, la raza caucásica es muy superior a las demás, y desde la más remota antigüedad marcha al frente de la civilización." *Id.*, p. 95.

peremptòria. Ara bé, si la mobilitat del capital era bàsicament el resultat de la facilitat de comunicacions i de la liberalització del comerç exterior -condicions, ambdues, que feien atractius emplaçaments i dedicacions que anteriorment no haurien estat considerats viables- les fórmules de política colonial respecte a la relació entre la terra i el treball se situaven amb força al centre mateix del debat. Tant una cosa com l'altra són desenvolupades de manera molt solvent i informada.

El primer element considerat era el de les modalitats de l'organització del treball als espais d'influència colonial. Considera quatre possibilitats: treball lliure de blancs, treball forçat de blancs *convictes*, treball indígena i treball esclau de poblacions no europees. El punt de partida és la idea smithiana que la força de la colonització rau en la combinació d'una abundant oferta de terres i una alta productivitat del treball. Però és clar que aquest supòsit vol dir que s'està tractant de colònies de poblament de l'estil de les nord-americanes. En aquest supòsit, el problema cabdal radicava en com proporcionar terres de manera adequada per no malbaratar una oferta abundant de braços, un dels punts de confrontació fonamental entre Merivale i els teòrics de l'escola de la "colonització sistemàtica".

La segona qüestió corresponia al tractament que s'havia de donar als pobles indígenes en àrees de colonització blanca, un conjunt de reflexions que, iniciades al capítol vuitè, deriven en fórmules d'ordre pràctic al catorzè. Seguint Merivale molt d'a prop en aquest punt i avalat per la seva autoritat, realitza una defensa en tota la regla del règim colonial espanyol tradicional, de la jurisprudència protectora de l'indi codificada a las Leyes de Indias. De fet, l'anglès havia presentat tres possibilitats teòriques de tractament de les poblacions indígenes, com hem reportat: extinció, civilització amb separació i amalgama o assimilació a la societat "civilitzada" dels pobladors europeus. La tercera era considerada per tots dos autors com la més desitjable, però l'anglès era completament pessimista al respecte, a la vista del que estava passant a les colònies britàniques de Nord-amèrica i d'Oceania, i, com ja hem vist, a la vista de les atribucions que sobre la qüestió adquiririen els governs d'aquelles colònies amb la redistribució de poder en curs a l'Imperi espanyol. Era des d'aquest pessimisme sobre els efectes de l'expansió colonial conforme a les pautes de mitjan segle XIX, que havia fet el gran elogi de la política vers els indígenes de la monarquia hispànica, prenent com a referent el gran llibre d'Alexander von Humboldt sobre Nueva España.⁵⁴ Maldonado Macanaz assumia la posició de l'anglès:

El conjunto de leyes dictadas con este objeto (la protecció de l'indi) y de las instituciones organizadas para regular las relaciones entre el colono español y el indio, forma un sistema que no es peculiar, como base filosófica, original y profunda, el cual, aunque censurado y calumniado por los pseudo-filósofos y por historiadores apasionados ó mal informados, ha sido al cabo puesto a buena luz y rectamente juzgado en nuestros días por gran número de autorizados escritores extrajeros.⁵⁵

Aquest elogi se sostenia, és clar, sobre una esbiaixada interpretació del que havia estat el règim colonial espanyol a Amèrica des de les acaballes del segle XV.⁵⁶ Sostenia Maldonado que el rept que havia hagut de confrontar la monarquia espanyola era resoldre la doble qüestió de fer treballar indis que no hi estaven acostumats i, de manera simultània, trobar la manera de protegir-los de les exigències desmesurades dels espanyols que passaven al Nou Món. Ara bé, ni els

⁵⁴ Per a una visió al respecte des dels altres països europeus, es pot consultar d'A. PAGDEN *Lords of All the World*.

⁵⁵ *Principios generales*, p. 110

⁵⁶ Fet que no impedeix que la concisa descripció (una dotzena de pàgines, sobre les principals característiques institucionals -*servicios, repartimientos, mita, encomienda, reducciones*...- i organitzatives del règim espanyol a Amèrica) sigui bastant millor que la literatura més apologetica de bona part de l'americanisme espanyol d'aquest segle. El llibre de Maldonado s'inscriu en una tradició de reformisme liberal decimonònic que mira cap Europa, mentre que l'altra literatura és producte dels efluis ideològics post 1898 i post 1930 (convé distingir).

indis no estaven acostumats a treballar de la manera que se'ls exigia ni la finalitat del sistema protector era estalviar-los l'explotació. Al contrari, la legitimava en posar-li uns límits i en imposar l'objectiu estratègic de protegir la reserva de mà d'obra vital per a la supervivència de la construcció imperial i, de passada, els interessos de la Corona. Ara bé, tenia tota la raó Maldonado quan assenyalava el caràcter precursor de la legislació indiana i quan indicava que allò que havia passat a Amèrica era l'anticipació dels dilemes de la resta dels països colonitzadors europeus del segle XVIII en endavant.⁵⁷

Els convictes suposaven la segona font de mà de treball. La deportació era una pràctica corrent, però només Anglaterra l'havia convertit en un instrument efectiu de la política colonial. El treball de deportats va passar per dues grans etapes: una americana, de 1718 a 1776, que tenia un precedent en els *indentured servants* de l'època de Cromwell però que finalitzà amb la crisi nord-americana, i una altra a les possessions d'Oceania fins les reformes dels anys 1850-1854, quan va ser abolit de manera definitiva. No és un tema a què calgui donar gaires voltes, però crida l'atenció que Maldonado Macanaz demani l'organització de la deportació de presos a les possessions ultramarines; de fet, la reforma el 1870 del Codi Penal de 1848 ho permetia.⁵⁸

La quarta modalitat de treball és l'esclavitud, una forma que és presentada per Maldonado Macanaz com mcrament històrica, consideració que l'any 1873 o el 1875 era, pel que fa a les possessions espanyoles de les Antilles, molt discutible. Certament la Llei Moret, de 6 de juliol de 1870, havia establert un camí per a l'abolició definitiva, però faltaven encara deu anys perquè la fi del treball servil fos una realitat. En estreta connexió amb les teories llavors prevalents, Maldonado defensa la major productivitat del treball assalariat sobre l'esclau; però, advertit per les encertades observacions de Mcrivale, condicionades pel declivi indissimulable de les West Indies, no es pot estar d'indicar que la competència entre ambdós només era possible en determinades condicions.⁵⁹

Es, por lo tanto, un axioma económico que el trabajo esclavo, no sólo es inferior en potencia al libre, sino que también es más caro; pero eso sólo sucede en los países de colonización, donde es apreciable la oferta del trabajo del blanco; allí donde éste falta, ó donde escasea, el del esclavo africano ha tenido razón de ser bajo el aspecto económico, y solamente bajo este aspecto.⁶⁰

És excel·lent la informació que Maldonado dóna sobre els processos d'abolició a les possessions angleses i franceses, amb una acurada notícia de les formes de transició arbitrades entre el treball esclau i lliure, com el règim d'*apprenticeship* a les colònies britàniques. Una solució escassament exitosa i amb repercussions involutives en la història constitucional jamaicana.⁶¹

Els sis darrers capítols del llibre tenen més implicacions d'ordre pràctic. Es tractava de preparar les colònies espanyoles per resistir els imperatius de les realitats del darrer terç del segle XIX, entre d'altres els que suposava un mercat mundial tan creixentment articulat que feia quasi inútils les proteccions aranzelàries, fins i tot en les relacions entre colònia i metròpoli. Dit amb més cruessa, les antigues formes de "pacte colonial" de tall mercantilista, que protegien el comerç i la marina metropolitanes, havien desaparegut. Maldonado nega que Espanya fos el país que s'inventà les reglamentacions protectores, tot i haver-ne establert i haver-les accentuat durant el segle XVIII per influència del colbertisme. Anglaterra no dubtà, però, d'anar per aquell camí

⁵⁷ *Id.*, p. 118

⁵⁸ *Id.*, p. 147

⁵⁹ Aquesta discussió és l'argument central del llibre de D. ELTIS *Economic Growth and the Ending of the Transatlantic Slave Trade*.

⁶⁰ *Principios generales*, p. 153

⁶¹ D. J. MURRAY, *op. cit.*, pp. 205-229. Per a l'etapa precedent, G. METCALF, *Royal Government and Political Conflict in Jamaica, 1729-1783*.

quan les guerres contra Holanda i després. Les Navigation Acts no tenien altra funció que protegir la marina anglesa, encara que fos al preu d'encarir el cost dels nòlits i de les mercaderies; les restriccions comercials, però, ja eren història, en opinió de l'autor:

Nosotros creemos que el sistema colonial sí pudo servir durante los siglos XVI y XVII para la fundación de colonias en países remotos, cuando los medios de que el comercio y la navegación disponían eran escasos e imperfectos, impidió su desarrollo en los tiempos posteriores, y es inadmisibles en los presentes, como fundado en grandes y perjudiciales errores económicos.⁶²

La política comercial espanyola havia avançat lentament cap al lliurecanvisisme o, millor dit, vers aranzels amb marges de protecció menors; el de Figuerola de 1869 consagrava la tendència de manera manifesta. Hi havia, però, una evident anomalia en la política aranzelària espanyola: els drets de duana cobrats als productes de les colònies espanyoles en entrar a la Península. Els gravàmens que pesaven sobre les importacions, en particular sobre Cuba, eren d'ordre purament fiscal, no responien a cap criteri de protecció.⁶³ Les circumstàncies del moment que s'havien imposat ajudaven a explicar-ho (la guerra a Cuba i la crisi crònica de la hisenda peninsular), però Maldonado Macanaz podia haver afegit que els aranzels de les tres colònies, en particular el de la Gran Antilla, s'havien configurat històricament per satisfer les apetències explotadores de la metròpoli, de la hisenda estatal, i per protegir determinats renglons de l'exportació peninsular.

L'explotació de les colònies espanyoles a través dels aranzels era una reminiscència del passat que calia corregir amb una política colonial a l'alçada dels temps. Per Maldonado Macanaz aquest objectiu requeria fonamentalment dues coses: una correcta resolució de la relació política entre les colònies i l'Espanya metropolitana i una adequada aproximació al problema de com tractar les poblacions que hi habitaven. Per enfocar la primera d'elles, considerava l'evolució constitucional de l'Imperi britànic. Paradoxalment, la complexitat d'algunes de les qüestions abans plantejades (la difícil transició al treball lliure a les antigues colònies de plantació, la condició de la població nadiua, el control sobre la terra...) feien més problemàtica que mai l'articulació d'un sistema en clau enterament liberal. El resultat de la tensió entre les idees de l'època i el desenvolupament de les societats colonials el resumia de la forma següent:

Dentro del último de los sistemas que acabamos de describir, es decir, del liberal, ha surgido en la segunda mitad del siglo XIX una modificación notable, que aunque peculiar hasta ahora y privativa de las colonias británicas, exige de nuestra parte detenida mención. Nos referimos á la transformación que en todas las posesiones inglesas de órden de las que allí se conocen con el nombre de *colonias de constitución propia*, y en no pocas de las que se denominan *de la corona* se ha verificado, convirtiéndose el gobierno representativo que las primeras por derecho propio y las segundas, por concesión o merced disfrutaban, en gobierno *responsable*, es decir, en el que la opinión pública por medio de las Cámaras, es quien de hecho nombra y separa los ministros. Bajo la primera de estas formas, el gobernador general nombrado por la metròpoli y asistido por un pequeño consejo, compuesto en su mayor parte de funcionarios públicos, y cuyo dictamen no tenían obligación de conformarse, dirigía los asuntos del gobierno y de la administración, siendo de derecho el único inamovible, ora disfrutase el favor de la opinión pública, ora estuviese en minoría en las Cámaras; bajo la segunda de dichas formas el Consejo ejecutivo, del que forman parte los ministros, es amovible a voluntad de aquellas, y por consiguiente, todos los cargos públicos de la colonia, de los que antes disponía el gobierno metropolitico, o su inmediato delegado en la última, pasan á manos de los ministros como consecuencia de la responsabilidad que estos contraen para la opinión.⁶⁴

⁶² *Principios generales*, p. 184

⁶³ O. ZANETTI LECUONA, *Comercio y poder*, pp. 27-28

⁶⁴ *Principios generales*, p. 218

Canadà va ser la primera colònia a rebre el *responsible government*, l'any 1846, una fórmula constitucional que, poc a poc, les altres colònies de poblament blanc anirien rebent. A l'altre pol, antigues colònies de "constitució pròpia" mantindrien el seu estatus, amb governadors i governs que no depenien de la càmara, mentre que les *crown colonies* eren regides per governadors nomenats des de la metròpoli, sense condicionaments de cap mena. Algunes de les segones havien perdut la cambra representativa en la dura crisi que seguí al procés d'emancipació, com passà a Jamaica l'any 1866.⁶⁵ La interrupció d'una llarga tradició de "republicanisme" siscientista s'apagà precisament quan les institucions representatives de tall liberal semblaven arribar al seu zènit, un contrast notable amb l'evolució que seguiren les grans colònies de poblament blanc, fins i tot les de formació més recent d'Oceania.⁶⁶

A les possessions espanyoles, el segle XIX es caracteritzà per una accentuada tendència a la centralització del govern colonial, la qual, segons Maldonado Macanaz, culminà en l'abolició del Real Acuerdo i l'eliminació de les competències polítiques de les audiències.⁶⁷ Només la formació del Consejo de Administración, a principis dels anys seixanta, significà un esforç d'obertura i cooptació dels interessos locals.⁶⁸ Abans d'aquest primer pas, només les institucions municipals significaven alguna cosa des del punt de vista dels drets dels habitants de les colònies, malgrat que era una forma de representació dels interessos locals que difícilment podia ser assimilada a la idea liberal del segle XIX. L'Imperi britànic demostrava justament que la qüestió dels drets de representació dels habitants de les colònies estava estretament vinculada a la fiscal o, dit més cruament, al repartiment dels costos del sistema.⁶⁹ En aquest punt, les consideracions tributàries (i en conseqüència aranzelàrics) i les polítiques es trobaven necessàriament.

L'altre element d'encaix, des del punt de vista polític, entre les colònies i la metròpoli era decidir si aelles havien de disposar de representació a les institucions legislatives imperials o metropolitanes. Hi havia dues possibilitats: la francesa d'una banda i l'anglesa i holandesa de l'altra. La primera és la que Maldonado Macanaz anomena de "representación virtual", és a dir, aquella dins la qual en els països de tradició de govern colonial d'administració directa com ara França els membres de la cambra de la nació se suposava que representaven tots els habitants, inclosos els de les possessions ultramarines. Espanya havia optat per aquest sistema l'any 1837, quan expulsà els representants d'aquestes darreres, amb el pretext d'unes futures *leyes especiales* que mai no foren promulgades, segons argumentava Maldonado Macanaz amb una interpretació molt generosa del que havia passat quan la revolució liberal. El 1869, amb l'admissió dels di-

⁶⁵ *Id.*, pp. 227-229. A les altres West Indies no es produí una involució tan nòrdria. Això sí, cap d'elles no avançà cap al *responsible government*.

"In the course of this last struggle, 'a considerable number of the inhabitants of Jamaica' suggested a change in the legislative council, and also the introduction of the same system of government as had been established in Canada. The home government refused the first of these suggestions (...) but they expressed their willingness to assent to the second, if the opinion of the colony in its favor should be unequivocally expressed by its representatives.", S. S. BELL, *Colonial Administration of Great Britain*.

⁶⁶ R. A. HUTTENBACK, "Colonization in the Antipodes". L. TRAINOR, *British Imperialism and Australian Nationalism*

⁶⁷ Es poden veure alguns dels assaigs compresos a J. M. FRADERA, *Gobernar colonias*.

⁶⁸ *Principios generales*, p. 220

⁶⁹ "Quizás una de las causas que más han contribuido en Inglaterra al establecimiento del gobierno responsable en sus grandes colonias de América y Oceanía, ha sido la de que eran en extremo costosas para la metròpoli, como lo sigue siendo la de Cabo de Buena Esperanza, donde la mencionada forma de gobierno no se halla aún establecida. Una vez erigida la colonia en provincia autónoma, con gobierno que emane de la voluntad de las Cámaras, cesa, como veremos en su lugar, la obligación de la metròpoli de mantener las fuerzas de mar y tierra necesarias a la defensa y seguridad de la primera, y por consiguiente queda exenta aquella de un gasto de mucha consideración.", *Principios generales*, p. 222

putats per Puerto Rico (a Cuba s'havien aixecat contra Espanya), es rectificà aquell camí, fent passes vers un sistema d'assimilació sobre la base de principis liberals. En els sistemes d'aquest estil -amb el britànic com a únic exemple- la delimitació de les atribucions del parlament de Westminster i les de les colònies feia del tot impossible que representants d'aquestes participessin a la cambra. Maldonado treia d'aquesta constatació les conclusions corresponents i les aplicava al cas espanyol:

“En nuestro entender, el sistema del gobierno representativo, y con mayor razon el responsable en las colonias, excluye su representación efectiva en el Parlamento metropolitico; mas en aquellas naciones que, como Francia y España, conservan más o menos modificado el sistema administrativo, los representantes de Ultramar deben formar parte de la Asamblea nacional, no manteniéndose el principio de la representación virtual (que no debe ser confundido con el de la supremacía del Parlamento metropolitico), sino para aquellas provincias exteriores que se hallen pobladas por razas distintas de las europeas y semicivilizadas, y en las que los colonos procedentes de la madre pátria, formen tan solo una pequeña minoría.”⁷⁰

El sistema espanyol s'assemblava més al francès que no pas al britànic; les colònies espanyoles eren d'administració directa, amb lleus matisos que no alteraven la naturalesa del fet. El que fallava de manera clamorosa era l'adequació dels organismes de direcció de la política colonial a les exigències de la colonització moderna, així com la preparació dels funcionaris colonials d'acord amb les pautes establertes pels grans països colonitzadors. En aquest darrer punt, que donava sentit al treball de Maldonado, calia fixar-se en les modalitats de la carrera colonial anglesa i holandesa: els èxits d'aquests darrers a Java, a partir de l'etapa de van den Bosch, de 1832 en endavant, s'explicaven en bona mesura per la bona formació proporcionada a aquells que volien participar en l'administració.⁷¹ A Espanya, les bones intencions del decret de Moret de 1870, esmentat al començament, no havien donat, tres anys després, els menors resultats.

Un programa de colonització moderna -el programa que mancava a Filipines- havia de reunir diverses condicions: capacitat d'assimilació comercial i cultural, unió política (és a dir consciència de formar part d'un cos polític únic, amb la traducció institucional adequada), descentralització política per adaptar-se a les condicions locals i l'explotació conforme a uns principis reglamentats pel dret tradicional (l'*adat* o dret consuetudinari a la Java holandesa, que és el que vol dir la paraula malaia) a les colònies de poblament no-blanc, com era el cas de Filipines. Aquestes eren les condicions d'un programa de colonització a l'alçada dels temps, quelcom absent fins llavors a les possessions espanyoles, i al qual Maldonado Macanaz havia volgut contribuir amb els *Principios generales del arte de la colonización*.

Ben poc restaria de las intencions reformistes de Maldonado Macanaz en el futur immediat. La guerra a Cuba fins el 1878 i el significat polític de la restauració borbònica, auspiciada per Cánovas del Castillo, deixaren molt poc espai per a l'experimentació reformista per imposició d'unes necessitats sentides com a inajornables en la dècada dels seixanta i que varen formar part de l'ambigu programa reformista sortit de la Revolució de Setembre. Filipines fou confirmada, un cop més, en el rang de colònia a la Constitució de 1876, mentre el procés de reforma liberal de les Antilles depenia de la resolució del conflicte separatista a Cuba. La possessió asiàtica, no obstant això, va ser reafirmada en el seu estatut de colònia clàssica justament quan la ràpida expansió europea sobre Àfrica, Àsia i Oceania assenyalà l'obertura d'un nou i més exigent cicle colonial, que no es clouria fins l'any 1947. Les darreres restriccions mentals derivades del liberalisme clàssic (el qual havia assimilat les experiències de la crisi nord-americana del segle

⁷⁰ *Id.*, pp. 248-249

⁷¹ *Id.*, p.255

XVIII i l'experiència de l'abolicionisme antiesclavista) i del lliurecanvisme cobdenita havien caigut per sempre més, com a resultat dels canvis interns del capitalisme europeu i de l'accentuada competència intercolonial entre els països amb pretensions colonials.

En la conjuntura oberta pel Congrés de Berlín de 1885, quan qualsevol idea de drets històrics sobre les àrees d'expansió va ser bandejada en benefici de la capacitat de colonització efectiva, Espanya tractà d'afirmar el domini sobre l'arxipèlag del Mar de la Xina amb els procediments de colonització que llavors se situaren al centre del procés d'expansió europea de nou estil.⁷² Les reformes administratives (fiscals, judicials, de règim local) varen suposar una reforma simultània dels cossos de l'administració de l'Estat implicats en el procés (el cas dels enginyers forestals, encara per estudiar, és allixonador al respecte), però allora implicaren la reafirmació de la condició de colònia de Filipines. L'exposició filipina del Retiro de Madrid, inaugurada el juny de l'any 1887, resultà exemplar en aquest sentit, amb la pretensió simultània de situar la possessió asiàtica en el punt de mira dels interessos econòmics espanyols i de presentar la població de l'arxipèlag com un conjunt de pobles endarrerits. Uns pobles inexorablement destinataris dels esforços que per a la seva elevació a civilitzats es proposava la política colonial d'una metròpoli que precisava d'una nova legitimació com a tal, tot enviant a la dinàmica burgesia local a una zona de tenebres de contorns imprecisos.⁷³ Per arribar a aquest punt no calia, però, cap discussió sobre la impossible amalgama de sangs o cultures ni uns impossibles drets polítics projectats a l'horitzó. Més valia deixar-se endur per aquella veu interior de què parlava Conrad. I deixar-se d'històries.

BIBLIOGRAFIA

ANDERSON, Benedict. "Cacique Democracy in the Philippines". A: *The Spectre of Comparisons. Nationalism, Southeast Asia and the World*. Londres: Verso, 1998, pp. 192-226

BAYLY, C. A. *Imperial Meridian. The British Empire and the World, 1780-1830*. Londres: Longman, 1989

BELL, Sidney Smith. *Colonial Administration of Great Britain*. New York: Augustus M. Kelly, 1970 (1a ed: 1859)

BLAKELEY, Brian L. *The Colonial Office. 1868-1892*. Durham: Duke University Press, 1972

BOLLAND, O. Nigel. "Systems of Domination after Slavery: the Control of Land and Labour in the British West Indies after 1838". *Comparative Studies in Society and History*, III (1981)

BOWLER, Peter J. *The Invention of Progress. The Victorians and the Past*. Londres: Basil Blackwell, 1989

BUTLER, Kathleen Mary. *The Economics of Emancipation. Jamaica and Barbados, 1823-1843*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1995

CELDRÁN RUANO, Julia. *Instituciones hispanofilipinas del siglo XIX*. Madrid: Colecciones Mapfre, 1994

CRATON, Michael. *Testing the Chains: Resistance to Slavery in the British West Indies*. Ithaca: Cornell University Press, 1982

⁷² M. D. ELIZALDE, España en el Pacífico

⁷³ Sobre l'exposició del Retiro es poden consultar els treballs de L. A. SÁNCHEZ: "La etnografia de Filipinas desde la administración colonial española (1874-1898)" i "Victor Balaguer, les Filipines i l'any 1887".

Els problemes d'identitat que la presentació tan interessadament *civilitzadora* de les Filipines a càrrec de les autoritats espanyoles comportà als *ilustrados* filipins han estat explorats per P. KRAMER al cap. I, "Arsenals of Data: Folklore, Science and Subversion Between Empires, 1879-1899", de la seva tesi doctoral inèdita *The Pragmatic Empire*. Agraïixo a l'autor la possibilitat de consultar-la.

- CURTIN, Philip. "The Theory and Practice of Informal Empire". A: *The Image of Africa. British Ideas and Action, 1780-1850* (2 vols.). Madison: The University of Wisconsin Press, 1964
- De la Paz Universal. Discurso leído en la Universidad Central por el licenciado en Administración Don Joaquín Maldonado y Macanaz en el acto solemne de recibir la investidura de Doctor en la facultad de Filosofía.* Madrid: Imp. J. M. Ducazal, 1857
- DELGADO RIBAS, Josep Maria. "Menos se perdió en Cuba'. La dimensión asiática del 1898". *Illes i Imperis. Estudis d'història de les societats en el món colonial i postcolonial*, 2 (1999), pp. 49-62
- ELIZALDE, M. D. *España en el Pacífico. La colonia de las Islas Carolinas, 1885-1889. Un modelo colonial en el contexto internacional del Imperialismo.* Madrid: CSIC, 1992
- ELTIS, David. *Economic Growth and the Ending of the Transatlantic Slave Trade.* Nova York: Oxford University Press, 1987
- EMMER, P.C. i Mörner, M. *European Expansion and Migration: Essays on the Intercontinental Migration from Africa, Asia and Europe.* New York: Berg, 1992
- FRADERA BARCELÓ, Josep Maria. *Filipinas, la colonia más peculiar. La hacienda pública en la definición de la política colonial, 1762-1868.* Madrid: CSIC, 1999
- Gobernar colonias.* Barcelona: Ediciones Península, 1999
- GALBRAITH, John S. *Reluctant Empire. British Policy on the South African Frontier.* Berkeley: University of California Press, 1963
- GHOSH, R. N. "The Colonization Controversy: R. J. Wilmot-Horton and the Classical Economists". A: SHAW, A.G.L. *Great Britain and the Colonies, 1815-1865.* Londres: Methuen, 1970
- GREEN, William A. *The Sugar Colonies and the Great Experiment, 1830-1865.* 8a ed. (1a ed: 1976). Oxford: Clarendon Press, 1988
- HASKELL, Thomas L. "Capitalism and the Origins of the Humanitarian Sensibility". *American Historical Review* vol. 90, núms. 2-3 (1985)
- HINDERAKER, Eric, *Elusive Imperialism. Constructing Colonialism in the Ohio Valley, 1673-1800.* Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- HOLT, Thomas C. *The Problem of Freedom. Race, Labour, and Politics in Jamaica and Britain, 1832-1938.* Baltimore, 1992
- HUTTENBACK, Robert A. *The British Imperial Experience.* Nova York: Harper and Row, 1966
- KNAPLUND, Paul. *James Stephen and the British Colonial System.* Madison: The University of Wisconsin Press, 1953
- KRAMER, Paul. *The Pragmatic Empire: U.S. Anthropology and Colonial Politics in the Occupied Philipines, 1898-1916* (tesi doctoral inèdita)
- LÓPEZ-OCÓN, Leoncio. *Biografía de "la América". Una crónica hispano-americana del liberalismo democrático español (1857-1886).* Madrid: CSIC, 1987
- de MACANAZ, Melchor. *Testamento Político. Pedimento fiscal.* Noticia biográfica per Joaquín Maldonado Macanaz, edició i notes de F. Maldonado de Macanaz. Madrid: Instituto de Estudios Políticos, 1972
- MALDONADO MACANAZ, Joaquín. *España y Francia en el siglo XVIII.* (Discursos y conferencia en el Ateneo Científico-literario). Madrid: Imp. Tip. El Correo, 1886
- Principios generales del arte de la colonización.* (2a ed.) Madrid: Imp. Manuel Tello, 1875
- Voto y renuncia del Rey Don Felipe V. Discursos leídos ante la Real Academia de la Historia en la recepción pública del Exmo. Sr. D. Joaquín Maldonado Macanaz, el día 3 de mayo de 1894.* Madrid: Imp. y Lit. de los Huérfanos, 1894
- MERIVALE, Herman. *Lectures on Colonization.* Oxford: Oxford University Press, 1928
- METCALF, George. *Royal Government and Political Conflict in Jamaica, 1729-1783.* Londres: Longman, 1965

MURRAY, D. J. *The West Indies and the Development of Colonial Government, 1801-1834*. Oxford: Oxford University Press, 1965

NORTHRUP, David. *Indentured Labour in the Age of Imperialism, 1834-1922*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995

OSPOVAT, Dov. *The Development of Darwin's Theory. Natural History, Natural Theology, and Natural Selection, 1838-1859*. Cambridge: Cambridge University Press, 1981

PAGDEN, Anthony. *Lords of All the World. Ideologies of Empire in Spain, Britain, and France, 1500-1800*. New Haven: Yale University Press, 1995 (Hi ha traducció castellana d'Editorial Península, 1997)

PETIT, Carlos. "Detrimentum rei publicae. Constitución de España en Guinea". A: INURRITEGUI, José María i PORTILLO, José María (eds.). *Constitución en España: orígenes y destinos*. Madrid: Centro de Estudios Políticos, 1998

RODRIGUEZ ESTEBAN, José Antonio. *Geografía y colonialismo. La Sociedad Geográfica de Madrid, 1876-1936*. Madrid: Ediciones de la Universidad Autónoma de Madrid, 1996

SÁNCHEZ ANDRÉS, Andrés. "Los organismos consultivos del Ministerio de Ultramar y el gobierno de las colonias del Pacífico". *Revista Española del Pacífico* Año IV, nº 4 (enero-diciembre 1994), pp. 65-74.

SÁNCHEZ, Luis Ángel. "Victor Balaguer, les Filipines i l'any 1887". A: FRADERA, Josep Maria (ed.). *Catalunya i Ultramar. Poder i negoci a les colònies espanyoles (1750-1914)*. Barcelona: Museu Marítim

"La etnografía de Filipinas desde la administración colonial española (1874-1898)". *Revista de Indias*, 179 (1987)

SANTALÓ i PEIX, Jaume. "La administración colonial española en Filipinas durante el Sexenio: toma de conciencia de una problemática particular y voluntad reformadora (1869-1879)". *Revista Española del Pacífico*, Año VII, nº 7 (1997), pp. 65-75

SNELLING, R. C. i BARRON, T. "The Colonial Office and its permanent officials, 1801-1914". A: SUTHERLAND, Gillian. *Studies in the Growth of Nineteenth-century Government*. Londres: Routledge and Kegan Paul, 1972

STOCKING, George W. *Victorian Anthropology*. Londres: The Free Press, 1987

THORNTON, A. P. *The Imperial Idea and Its Enemies. A Study in British Power*. Nova York: St. Martin's Press, 1985 (1ª ed. de 1959)

TRAINOR, Luke. *British Imperialism and Australian Nationalism. Manipulation, Conflict and Compromise in the Late Nineteenth Century*. Cambridge University Press, 1994

TUCKER, G. S. L. "The Application and Significance of Theories of the Effect of Economic Progress on the Rate of Profit, 1800-1850" A: SHAW, A. G. L. *Great Britain and the Colonies, 1815-1865*. Londres: Methuen, 1970

VIOTTI DA COSTA, Elsa. *Crowns of Glory, Tears of Blood. The Demerara Slave Rebellion of 1823*. Nova York: Oxford University Press, 1994

WALVIN, James. *Questioning Slavery*. Londres: Routledge, 1996

WILLIAMS, G. i MARSHALL, P. *The British Atlantic Empire before the American Revolution*. Londres, 1980

WINCH, Donald. "Classical Economics and the Case of Colonization". A: SHAW, A.G.L. *Great Britain and the Colonies, 1815-1865*. Londres: Methuen, 1970

-Classical Political Economy and Colonies, Cambridge (Ma.): Harvard University Press, 1965

ZANETTI LECUONA, Oscar. *Comercio y poder. Relaciones cubano-hispano-norteamericanas en torno a 1898*. La Habana: Casa de las Américas, 1998